

L'URBANISME DE LA IL·LUSTRACIÓ A BARCELONA: EL MEMORIAL DE FRANCESC CANALS (4 DE MAIG DE 1786)

per *Ramón Grau*
Departament de Geografia
Universitat de Barcelona

i
Marina Lòpez Guallar
Inst. de Batxillerat Montserrat (Barcelona)

Durant el darrer terç del segle XVIII conflueixen en l'empresa de modernitzar l'espai barceloní els capitans generals, que havien protagonitzat quasi en solitari les principals operacions urbanístiques des de 1714, i la societat civil, reforçada per la nova empenta del comerç i de la manufactura, especialment acusada a partir del final de la guerra per la independència dels Estats Units (1783). En l'acció dels militars pesa, sobretot, una concepció de la ciutat segons la qual bellesa i ordre visible són sinònims i la idea que l'assoliment d'aquest sùmmum és, a més coincident amb la conveniència estratègica. La iniciativa privada, i en especial els manufacturadors que en constitueixen el sector més actiu, es lliga menys a codis formals i pensa que la ciutat ha d'anar-se plegant a les exigències canviants del desenvolupament econòmic. Es plantegen ara, per primer cop de manera inequívoca, la pugna entre els ideals contraposats de la **ciutat bella** i de la **ciutat funcional** i el debat sobre el repartiment de papers entre els poders de l'Estat i la propietat privada.

L'entrada d'una representació popular dins de l'Ajuntament, arran de les reformes de l'administració local de 1766-1770, i l'adveniment del capità general comte de Ricla, home del cercle il·lustrat del comte

d'Aranda, el 1767, permeten establir una primera fórmula d'enteniment els fruits urbanístics de la qual ja hem glossat en altres treballs (1).

L'objectiu d'aquesta comunicació és presentar i analitzar un document, inèdit que sapiguem, que correspon al moment històric en el qual es reprèn el programa del temps de Ricla, un cop superada la crisi urbana lligada a la guerra amb Anglaterra. En una línia de continuïtat crítica en relació amb els treballs dels anys 1768-1772, el document de 1786 que transcrivim en apèndix proposa una sèrie de solucions formals i de mètodes d'actuació urbanística que configuren un intent de mediació entre l'actitud autoritària dels representants de l'Estat i el cec pragmatisme de la iniciativa privada. En aquest sentit, és un fruit representatiu del pensament reformista de la Il·lustració barcelonina, caracteritzada per la voluntat d'articular els programes sovint massa abstractes del despotisme il·lustrat que governa des de Madrid i els impulsos generats per la renaixença econòmica catalana.

Francesc Canals i la política urbanística de la Il·lustració

El document que analitzarem es presenta com un recurs interposat davant l'Ajuntament de Barcelona per un propietari que veu lesionats els seus drets a causa d'un seguit d'obres públiques i particulars iniciades a l'entorn de casa seva, a la Rambla dels Caputxins. Aquesta circumstància concreta i la forma general de l'escrit, tan similar en principi a les dotzenes i dotzenes de reclamacions de particulars que conserva l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona, són certament enganyoses. Es tracta, en aquest cas, d'una àmplia crítica del programa urbanístic vigent i d'una proposta alternativa més vasta encara, signades per un dels protagonistes del llançament urbanístic de 1768-1772.

En efecte, Francesc Canals, comerciant i funcionari, havia estat elegit el 1770 síndic personer de l'Ajuntament i com a tal intervingué en aquella contesa i, molt especialment, en la preparació d'un nou ordenament per la construcció. Ell mateix havia redactat un primer text que,

1. Marina LOPEZ y Ramón GRAU: *Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial*, «Cuadernos de arquitectura y urbanismo» (Barcelona), 1971, n° 80, pp. 28-40.

d'acord amb els seus companys els quatre diputats, també d'extracció popular, fou presentat al consistori municipal als tres mesos d'accedir al càrrec. Davant el silenci dels regidors, Canals acudí al capità general, en un gest que esdevindria usual en els representants populars de l'Ajuntament i que justificava les intervencions arbitrals del comte de Ricla i dels seus successors en els afers de competència municipal. Però ni el síndic ni els diputats eren simples peons del capità general, com ho mostra el contingut del reglament d'obres proposat, que tradueix fidelment, sense embuts, els interessos dels propietaris i constructors privats. L'avantprojecte es caracteritza per un liberalisme extremat, que redueix a la mínima expressió les normes, proposa la supressió del permís previ a l'inici de tota obra i estableix, a canvi, un sistema de vigilància i de sancions als infractors. Canals i els seus companys anaven amb aquest disseny bastant més lluny del que podia acceptar, no sols el col·lectiu dels regidors municipals, sino també el capità general, imbuïts com estaven tots plegats d'una concepció autoritària de la vida urbana. No obstant aquest desacord, el text de Canals, complementat amb un sistema de concessió de permisos previ informe del mestre d'obres municipal, seria promulgat el 1771. Era una solució mixta, que conservava en poder de l'Ajuntament el control del compliment de les normes, però deixava als propietaris un amplíssim marge de llibertat. Vigent sense gaire discussió fins a les crisis de final de segle —la seva filosofia permissiva és objecte d'un primer gran debat el 1797—, el reglament preparat per Canals féu palesa la seva qualitat d'instrument idoni per la transformació de l'espai urbà barceloní d'acord amb les tendències del capitalisme industrial naixent.

El memorial presentat per Francesc Canals a l'Ajuntament quinze anys després d'aquells esdeveniments, el dia 4 de maig de 1786, conté: 1r, la descripció de les obres que es fan a la Rambla i de la manca d'informació pública que les rodeja; 2n, una crítica del projecte que les justifica, feta des dels punts de vista funcional i estètic; 3r, sis propostes concretes per la reforma de l'alineació del passeig; 4rt, una explicació dels mecanismes de compensació necessaris per fer possible l'obra; 5è, un pla per portar a cap la urbanització del Raval a partir de l'obertura d'un carrer major paral·lel a la muralla de Terra; i 6è, un plantejament de l'actitud adequada de les autoritats en aquesta darrera empresa, que seria menada en solitari per la iniciativa privada. Ampliar la Ram-

bla no apareix en Canals com un projecte homologable amb la política d'arreglaments dels carrers de la ciutat dibuixada arran del decret de supressió dels voladissos; exigeix una major liberalitat per part de les autoritats i, en aquest sentit, s'assembla més a les grans reformes vuitcentistes. El projecte del Raval, que ha de ser entès com una resposta a la crida feta per Ricla el 1771, planteja, per la seva banda, els problemes de l'ampliament de l'àrea edificada. Per aquesta doble perspectiva, la reflexió de Canals ha de figurar com una de les primeres contribucions significatives al debat a l'entorn de la concreció de la Barcelona moderna i ha de ser comparada amb la resta dels discursos que integren la sèrie de projectes d'eixample i de reforma interior. El present treball pretén únicament contribuir a la reconstitució de la sèrie documental esmentada.

El debat sobre l'endrecament de la Rambla

El Raval, encerclat per les muralles començades en temps de Pere el Cerimoniós, conservà el seu caràcter suburbà fins al darrer terç del segle XVIII; la muralla interior, que el separava del nucli central de Barcelona per la Rambla, subsistia encara. La mateixa Rambla, tot i el seu valor reconegut com a espai lliure i com a eix circulatori, mantenia en bona part el seu caràcter subsidiari en relació a la fortificació. A començament del segle XVIII s'havien atorgat les primeres llicències per enderrocar panys del mur esdevingut superflu i per construir-hi cases, al mateix temps que es feien els primers passos per dignificar la Rambla com a passeig mitjançant l'establiment de clavagueres, fonts i arbrat; però la guerra de Successió frenà el procés de transformació urbanística. Després de 1714, la reactivada controvèrsia entre les jurisdiccions civil i militar fou un entrebanc que havia de perdurar fins al temps del comte de Ricla.

En aquest moment, el recorregut de la Rambla apareixia accidentat per nombrosos angles i estrenyiments i els edificis de les seves voreres no ajudaven, en general, a conferir-li el caràcter de carrer principal de Barcelona que la posició i les dimensions del lloc anunciaven: a la part de la ciutat vella, els panys de la muralla, perforats per cinc portes, eren només suprimides a la part del convent dels caputxins i tenien alguns

edificis adossats per la banda de fora, sobretot entre els portals de la Boqueria i de la Portaferrisa, on s'hi havia construït una foneria de canons; a la part del Raval, una sèrie de convents i col·legis separava algunes agrupacions de cases edificades sobre parcel·les estretes; a l'extrem septentrional, la caserna del Estudis tancava el desplegament longitudinal de l'antic fossat; i a la part de mar, el mateix feia el complex de les Drassanes (2).

a) El projecte de Pedro Martín Cermeño

Tot i que sembla que en temps del marquès de la Mina, antecessor de Ricla i promotor de la Barceloneta, es plantejà la necessitat de completar el passeig i que es feren gestions per bandejar l'Ajuntament i encomanar l'obra als enginyers militars, les primeres notícies concretes sobre projectes de millora global són ja de temps del comte de Ricla. Pel març de 1768, l'enginyer militar Pedro Martín Cermeño, antic col·laborador del marquès de la Mina, enviava des de Madrid un projecte d'endrecament de la Rambla. Pel mes de juny, el rei concedia determinats recursos per fer l'obra. En els *Puntos que piden remedio en el orden de policía de esta ciudad*, d'octubre del mateix any, el flamant capità general denunciava davant l'Ajuntament l'estat de les Rambles com un dels punts de més mal efecte en la ciutat. El projecte és activat a partir de 1772 i d'aquest any són les notícies indirectes que es posseeixen sobre el pla de Cermeño: informacions sobre les vicissituds administratives de la reforma, establertes per Carrera Pujal a partir de la correspondència creuada entre els militars, primer, i entre l'Ajuntament, molt crític del treball, i el mateix Cermeño, després; alguns plànols la relació dels quals amb el disseny original no ha estat prou aclarida; i les notícies aportades pels cronistes de la ciutat. Subsisteixen punts foscos que caldria resoldre; principalment: 1r., trobar els plànols originals de Cermeño, i 2n, determinar si, com sembla probable, existí més d'un projecte. A la vista d'aquests materials seria possible certificar el que per ara és

2. Els plànols utilitzats són: els dos signats per Francesc Renart i conservats a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona i que representen l'estat de la Rambla, un l'any 1772 —és a dir abans de començar la reforma— i l'altre el 1807 (els dos foren publicats a l'article indicat a la nota anterior); i el plànol no identificat i que nosaltres interpretem com una versió retallada del projecte de Cermeño, que apareix amb el número 107 a i b a: Montserrat GALERA i altres: *Atlas de Barcelona*, Barcelona, C.O.A.C., 1982, 2a. edició.

només una impressió: que en portar-se a cap el projecte de Cermeño fou retallat en aspectes significatius (3).

Pel què sabem avui, l'objectiu primordial de la reforma era donar a les Rambles una amplada homogènia i un traçat rectilini. A canvi d'aquest endreçament, el preu que els militars estaven disposats a pagar per tal que l'obra no resultés massa onerosa per les arques de Sa Majestat era l'estretament generalitzat del passeig: així s'evitaven, en general, les indemnitzacions als propietaris, que rebien com a compensació de les despeses de reconstrucció de les cases l'avançament de les façanes, amb la consegüent ampliació dels immobles. La Rambla dels Estudis, ja més estreta que els trams inferiors, quedava exclosa de l'operació amb la qual cosa era evitat el conflicte que plantejava la posició molt avançada respecte a l'eix general del passeig dels edificis compresos entre els carrers dels Tallers i del Carme. De Betlem a les Drassanes quasi tots els propietaris de la banda del Raval podien ocupar terrenys de l'antic fossat; només les cases compreses entre el convent dels trinitaris descalços i el col·legi de Sant Bonaventura (entre els actuals Liceu i Hotel Orient) es veien privades d'aquest benefici per coincidir ja amb l'alineació proposada; a l'edifici del Teatre, que hauria hagut de retrocedir, se li concedia una línia més avançada que la resta i la possibilitat de construir un pont sobre el carrer de Trentaclaus, que seria rebatejat carrer de l'Arc del Teatre. A la banda de la ciutat vella, l'enderroc de la muralla permetia un engrandiment més discret dels immobles i, al mateix temps, una ampliació del carrer sense afectar gaire la propietat privada; només s'escapaven l'horta dels caputxins i, sobretot, la major part de les hortes i cases de la Rambla de Santa Mònica, l'extrem inferior de la qual era objecte d'una metamorfosi més profunda amb finalitats estratègiques directes: es millorava la comunicació entre el sector de les Drassanes i porta de Santa Madrona i la zona de la muralla del Mar i s'hi construïa una nova fundició i altres locals d'ús militar.

El principi d'ortogonalitat que presideix el projecte es reflecteix igualment en la relació ideada entre la Rambla i les seves travessies (en especial, des del Pla de les Comèdies a les Drassanes), en l'intent d'imposar un únic model de façana (una pretensió que l'Ajuntament trobava ex-

3. Pels fets de 1768: Ramón GRAU: *Barcelona ante el urbanismo ilustrado* (tesi de llicenciatura inèdita, 1969); pels esdeveniments posteriors: Jaume CARRERA PUJAL: *La Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Bosch, 1951, I, pp. 208-209.

cessiva) i en la disposició dels elements del passeig: dues rengleres de plàtans, tancades per balustrades, que definien l'espai central com un saló més elevat que els passos laterals, destinats als carruatges. L'ordenament apareix seccionat en tres episodis, que corresponen a les Rambles de Sant Josep, dels Caputxins i de Santa Mònica i que són separats per les cruïlles del Pla de la Boqueria, entre les dues primeres seccions, i el Pla de les Comèdies, entre la segona i la tercera. Aquests dos espais crucials no són, però, objecte de disseny segons el plànol de 1772 i queden, més aviat, com a llocs buits. No obstant això, la resta del dibuix i la referència, molt repetida entre els contemporanis, al model del Prado madrileny fan pensar que aquests dos nusos havien de ser, en el projecte original, els dos moments culminants del passeig, amb fonts i estàtues.

Nomenat Secretari de Guerra el mateix any de 1772, el comte de Ríclia, que retenia el títol de capità general de Catalunya, controlà des de Madrid, a través dels seus interins a Barcelona, la marxa de les reformes urbanístiques i hi contribuï positivament en remoure determinats obstacles. Entre els fets decisius en l'endegament de la Rambla durant els anys següents destaquen: la construcció del Palau de la Virreïna, que rubrica el prestigi excepcional del passeig però es manté al marge de la nova alineació de façanes proposada per Cermeño (1772); la concessió de l'enderroc de la fundició i de la porta Ferrisa i el plantejament de la construcció dels palaus Moja i Rocafort (1774); les disposicions reials per la Rambla de Santa Mònica, acompanyades per l'aprovació d'un model únic de façana (1775) i seguides per la construcció del palau March de Reus (1776), segons que sembla d'acord amb aquell model, almenys pel que fa als volums; el procés de reedificació de les cases del carrer de Roca, ara amb façana al passeig (1783-1786); i l'obertura del carrer Nou o del comte del Asalto, per obra del capità general d'aquest nom, com a primer pas per complementar la reforma de la Rambla amb la urbanització de les hortes del Raval (1786). En aquest estadi es produeix el memorial de Francesc Canals (4).

4. Jaume CARRERA PUJAL, *op. cit.*; la relació entre el palau March i el model aprovat per a les cases de la Rambla de Santa Mònica, establerta per: Joan FUGUET i Manuel ARRANZ: *La família March de Reus i el seu palau de la Rambla de Barcelona* (en curs de publicació).

b) Crítica i proposicions de Francesc Canals

En la censura de Canals hom pot distingir tres nivells:

1r, una crítica formal. Tot i que, amb tota probabilitat, Canals sabia qui era l'autor del projecte i qui l'havia aprovat, en el seu memorial no en són esmentats els noms per tal com no hi figuren tampoc en el plànol que li es presentat per l'enginyer Espina i que suposem similar al que hem pogut manejar, datat el 1772. Aquest caràcter anònim del disseny en facilita la crítica: Canals en subratlla la manca d'adequació amb les mides reals del terreny i la imperfecció estètica del programa d'obres. Aquests defectes formals s'adiuen poc amb la tan decantada perícia dels enginyers militars i semblen més aviat propis d'un plànol fet a corre-cuita.

2n, una crítica del principi de l'estrenyiment. L'antic síndic personer reprèn el motiu principal de l'oposició de l'Ajuntament al projecte de Cermeño anys enrera i blasma el resultat previsible de l'empresa: «reducir a una triste calle el único interior paseo de esta Capital (...) en vez de enchancharla conforme se procura en todas las ciudades populosas».

3r, una crítica de les parts realitzades. De les deu censure de detall fetes per Canals, sis es refereixen a l'alineament dels edificis i les quatre que resten a la disposició dels carrers relacionats amb el passeig. Si l'angle oblic dels vells carrers de la Riera del Pi (avui Cardenal Casañas) i de Trentaclaus sembla difícil d'esmenar, més greus apareixen, per gratuïtes, les decisions de permetre la construcció de l'arc a l'entrada del segon, contradictòria amb la pràctica municipal a la resta de la ciutat, i d'arreglar el carrer Nou en relació amb els arcaics carrerons del Raval i no en funció de la Rambla.

En comparació amb la duresa i exhaustivitat de la crítica, les proposicions de Canals per l'arranjament de la Rambla poden sorprendre per la seva aparent tímidesa, però es tracta, en realitat, d'un hàbil aprofitament de l'estat de les obres per tal de fer més ampli el passeig. En efecte, a les Rambles de Sant Josep i de Santa Mònica aprofita que els treballs han començat per enderrocar les muralles, amb la consegüent ampliació de l'espai lliure, i que l'avançament dels edificis de la part del Raval encara no s'ha produït en la immensa major part dels casos. Així, a la secció alta reafirma la línia indicada pel palau de la Virreina i a la inferior proposa l'enderroc del magatzem nou del rei i el manteniment de la direcció oblíqua tradicional. Pel que fa a la Rambla dels Ca-

putxins, a la qual es troba la casa del mateix Canals, la proposició és bastant més ambiciosa i traeix, certament, un interès personal directe. Es demana el retorn de les cases de l'embocadura del carrer Nou a l'alineació antiga, això és, el manteniment del traçat concav de la filera de cases compreses entre el Teatre i Sant Bonaventura; la rectificació del carrer Nou, que surt a la Rambla al fons d'aquella concavitat, per fer-lo rigorosament perpendicular a l'eix del passeig, amb la qual cosa el seu extrem enllaçaria amb el carrer de Sant Pau al costat del monestir; la reproducció de la mateixa concavitat, simètricament, a la banda de la ciutat vella, sobre el terreny de les hortes dels caputxins; i el disseny d'aquest eixamplament com una plaça hexagonal centrada per una font amb cascada monumental i abeuradors. Erigit en culminació del passeig, molt més que les cruïlles de la Boqueria i del Teatre, que també cal desembarassar, aquella font monumental articularia, a més, el nou centre de la ciutat amb l'espai urbà naixent en el Raval en marcar el punt d'arribada de l'eix del carrer Nou. És, sens dubte, una composició més treballada i complexa que la de Cermeño, o almenys de la versió reduïda que es reflecteix en el plànol de 1772 i que es trasllueix també en les crítiques del mateix Canals al dibuix que li presentava Clemente Espina.

Si la diferència entre Canals i Cermeño a nivell de concepció formal de la Rambla és ben palesa, ho és també la visió de les accions encaminades a portar a cap la reforma. Tot i que manca un estudi a fons del tema, hom pot aventurar que, si exceptuem les obres d'interès militar directe de la Rambla de Santa Mònica, Riela i Cermeño no preveien inversions públiques importants. Atès que la transformació del carrer depenia en gran mesura de la reedificació dels immobles particulars que hi confronten, hom establia l'estímul de l'avançament de les façanes i, pel demés, els militars sembla que esperessin una obediència absoluta. Potser hi havien procediments de caire coercitiu previstos per obtenir la col·laboració disciplinada de la iniciativa privada. En el pensament de Canals, en canvi, el motor de la reforma és una forta inversió pública; cal indemnitzar els propietaris de la banda del Raval que han refet les seves cases d'acord amb l'alineació de Cermeño, i també els caputxins, per la part de l'hort que passa a incorporar-se a la plaça sisavada; i cal esmerçar els cabals necessaris per ornamentar el passeig. La modificació dels immobles es produeix com a resposta racional a les expectatives creades

«Que en el aumento que toma el vecindario de esta ciudad, procure V.S. que se vaian ocupando los despoblados o vacíos que ay en ella, empezando al instante por las huertas de Sn. Pablo y Sta. Madrona, que reconocerá el maestro de obras de la ciudad, formando Plano de las calles y casas que allí puedan hacerse rectamente hasta la muralla con tasación del terreno, que se me presentará para la aprobación, y que se proceda a tratar con los dueños sobre si podrán por si o no levantarlas, para que, no hallándose en disposición, se les facilite por el justo valor a los que quieren fabricar en ellos, y en otros qualesquiera en que haia capacidad para el mismo objeto, delineando en todos los edificios con una perfecta regularidad, assí en latitud como en longitud, igualdad de Pisos, alturas y quanto contribuia al mejor aspecto y hermosura en su práctica (...)» (6).

Aquesta crida, que sintetitza potser millor que cap altre document l'esperit urbanitzador del comte de Ricla —no gaire diferent dels ideals formals i de gestió palesats pel marquès de la Mina en l'obra de la Barceloneta—, no suscità cap resposta positiva de part de l'Ajuntament i restà, com tants altres aspectes del seu programa, ajornat fins al final de la guerra amb Anglaterra. El 1783, el nou capità general comte del Asalto, tot prescindint de l'Ajuntament, obre el carrer Nou com a primer pas per desbloquejar l'edificació del Raval, però els estrictes cànon formals previstos són abandonats per tal de lograr interessar efectivament els inversors immobiliaris i s'estableixen uns volums edificables excepcionalment alts. Aquesta excepcionalitat de les condicions indica que, de fet, la línia de la gestió directa per part del poders públics no té pas massa futur. I, en efecte, el carrer Nou quedarà com una empresa singular.

Des del mateix 1771, els propietaris s'havien mostrat interessats en la urbanització del Raval, però les seves intencions no encaixaven gens ni mica amb l'autoritarisme dels capitans generals. Pel desembre d'aquell any el marquès de Benavent presentava a l'Ajuntament un projecte de construcció de cases en unes hortes de la seva propietat; el síndic personer defensava la proposta i aprofitava l'avinentesa per recordar al consistori el mandat del comte de Ricla; però la resistència passiva dels regidors podria més i el programa quedava frustrat. Igualment fracassà una altra iniciativa d'un grup de propietaris, encapçalats pel marquès

6. A.H.M.B., Ayuntamiento, *Político, Real y Decretos*, 1771, fol. 204 verso.

de Barbarà, per obrir un carrer perpendicular a la Rambla a l'alçada del col·legi de Sant Bonaventura l'any 1777. En aquest context l'oposició municipal a tots els projectes privats d'una certa volada, l'aprofitament de les hortes del Raval per la construcció de cases es féu, durant la darrera part del segle XVIII i la primera del XIX, sense introduir canvis majors en l'esquema viari medieval i a base d'eixamplar i corregir discretament l'alineació dels antics carrerons i camins, que es convertien en carrers principals, i de complementar-los amb travessies perpendiculars dibuixades d'acord amb els interessos particulars dels constructors. Per aquest procediment, el nou Raval ha heretat tots els defectes d'un traçat netament suburbial —totes les vies principals el travessen en la mateixa direcció, des de les portes de la muralla de la Rambla fins les portes de la muralla de Terra—, agreujats per una densitat poblacional i d'activitats sense precedents.

Tot i que el disseny de Canals pel Raval no sembla prou treballat i que resulta difícil de traduir en un plànol, la seva ambició és clara. Com es despenia del seu intent de corregir el carrer Nou, Canals contempla el Raval des de la perspectiva d'una Rambla convertida en centre de la ciutat i capaç de transmetre aquesta nova centralitat al recinte de Pere el Cerimoniós. Des del punt de vista formal, la proposta es resumeix en el traçat d'una via que descriu un ampli arc, més o menys paral·lel a la muralla de Terra, des de la Rambla de Santa Mònica fins l'extrem del carrer dels Tallers, travessant perpendicularment els eixos medievals i els espais no edificats més allunyats de la ciutat vella. Concebuda com un carrer major, capaç d'articular tot el Raval en el sentit mar-muntanya i de convertir-se en eix d'un procés d'edificació no suburbial, aquesta artèria urbana ha esta sentida com una necessitat perenne de Barcelona fins fa quatre dies. Es situen en la línia de Canals tots els projectes que han quallat, en els darrers decennis, en l'estroncada avinguda de les Drassanes, des de la migrada adaptació feta encara dins el segle XVIII per Francesc Rodés (7) fins el pla Vilaseca de 1943, passant pels de Cerdà de 1859 i Baixeras de 1880. El que en aquests darrers es presenta com un mitjà per regenerar un sector urbà clarament deficitari, en Canals apareix com una fórmula per assolir una urbanització no degradada. És difícil que la seva importància històrica sigui sobreestimada.

7. A.H.M.B., Ayuntamiento, *Obrería*, 17 agost 1792.

Si la dissertació de Canals sobre la forma física del futur Raval representa un nivell més concret que la crida genèrica de Ricla i, al mateix temps, trasllueix una concepció global de la ciutat que no es troba en l'empresa del comte del Asalto, en el terreny de la gestió l'antic síndic personer s'aparta decididament dels criteris militars i de la seva barreja irrealista d'autoritarisme i mesquinesa. En aquest punt, Canals sembla recollir l'experiència de la fallida parcial del programa urbanístic dels capitans generals i alhora proposar una alternativa a la inacció dels regidors municipals. Enfront de les aspiracions forassenyades dels uns i del pur negativisme dels altres, Canals reserva als poders públics unes funcions limitades però decisives per posar en marxa l'activitat urbanística; en aquest cas concret, establir les característiques —amplada i traçat— d'un sol carrer principal, la qual cosa equival a determinar un nou sistema de preus de sòl, i estimular la iniciativa privada, que, a partir de les regles de joc establertes per l'autoritat i esperonada per l'augment de valor dels terrenys implicat en aquelles decisions arbitrals, esdevé la veritable protagonista del procés. Als propietaris pertoca: deixar lliure l'espai pel pas del carrer major, idear i obrir les travesseres escaients (se suposa que també dotar l'un i les altres de les infraestructures imprescindibles), formar solars regulars adequats per edificar (sia parcel·lant les hortes grans, sia mitjançant compres o permutes dels bocins inconvenients) i vendre els terrenys resultants o construir-hi cases.

Una gestió urbanística liberal

En la resolució dels problemes urbanístics que plantegen la Rambla i el Raval durant el darrer terç del segle XVIII, Francesc Canals configura un sistema d'actuació impregnat de valors liberals, que se situa en la continuïtat lògica del seu avantprojecte de reglament d'obres de 1770 i que s'aparta de l'esperit dirigista, **ancien régime**, que comparteixen, amb matisos, estaments militars i regidors de l'Ajuntament.

En primer lloc, propugna un respecte escrupulós dels drets del propietari. En el cas de la reforma de la Rambla —el cas que l'afecta personalment com a propietari d'un immoble—, Canals afirma que cap autoritat posseeix el dret de provocar danys als particulars per causa d'obres d'interès públic, molt menys sense informació prèvia, i que cal

arbitrar compensacions acceptables. En el cas del Raval, la principal preocupació és garantir a cada propietari el dret a conservar íntegrament els seus béns, de tal manera que preconitza l'ajornament *sine die* de l'obertura del carrer major i el pas provisional pels camins tradicionals en aquells trams posseïts per individus oposats a l'empresa. És a dir, l'ex-síndic no s'ocupa tant de pensar els mecanismes adients per fer possibles i agilitzar les obres beneficioses per a la comunitat dels ciutadans com d'establir salvaguardes a favor de tots i cadascun del propietaris.

En segon lloc, apel·la a (i confia en) la racionalitat de tots els ciutadans i dels propietaris en particular com a desllorigador capaç de resoldre fluidament l'aparent conflicte entre l'esfera privada i l'esfera col·lectiva. Tant en el projecte d'ampliació de l'espai públic a la Rambla com en el de creació de carrer al Raval, es tracta, únicament, de fer percebre als particulars els guanys derivats d'aquella aparent cessió; que oposar-se a l'empresa col·lectiva és actuar en contra de l'interès propi. En conseqüència, el paper de les autoritats no ha de ser coercitiu en absolut, sinó més aviat instructiu: plantejar unes regles de joc acceptables per tothom i invitar els particulars a enriquir-se a través d'elles.

I en tercer lloc, reclama per als particulars no sols la funció de portar a cap i de dotar de continguts concrets a la ciutat proposada per les autoritats, sinó també el dret de la iniciativa, concedit, almenys verbalment, per la monarquia borbònica i conseqüent amb les teories de la Il·lustració. L'individu il·lustrat té capacitat d'idear obres en benefici del públic i pot elevar-les a la consideració de la superioritat, que, en cas d'acceptar-les, s'haurà convertit en un intermediari entre un particular i la col·lectivitat formada per innumbrables particulars.

Dins d'aquest conjunt d'idees, les diferències que presenta el memorial de Francesc Canals en la resolució dels problemes plantejats per la Rambla i pel Raval arrenquen més de la peculiaritat de cadascuna de les operacions que d'una variació de criteris. En el primer cas, la formació d'un espai públic és l'objectiu principal de l'empresa; en el segon, la creació del carrer és tan sols un instrument al servei de la transformació de l'espai privat. Però en els dos, la intervenció urbanística té un mateix efecte: incrementar el valor de la propietat privada.

La Rambla és tractada com un problema de reforma d'una àrea urbanitzada, en la qual un indubtable benefici per a tota la comunitat ur-

per aquella millora de l'espai públic, En el pla de Riela, el benefici que en treien els propietaris procedia d'una millora quantitativa: les seves cases han esdevingut més grans; en el de Canals és funció d'un canvi d'ordre qualitatiu: les cases de la Rambla són, sense comparació possible, les millor localitzades de la ciutat de Barcelona. I la gran obra es pot sufragar perquè Barcelona és una ciutat que creix espontàniament i que pateix una manca d'espai que l'ofega. L'Estat pot aplegar recursos per a millorar els espais centrals de la urbs afavorint la seva expansió perifèrica, i més especialment mitjançant l'alineació de solars de propietat pública a la Barceloneta, centre de la renovada activitat portuària.

El plànol de Renart de 1807 mostra que els vint anys posteriors al memorial de 1786 no comportaren cap modificació significativa de l'estat de les obres de reforma de la Rambla. ¿Per efecte de les crítiques de Canals? No sabem fins a quin punt. A la llarga, però, la Rambla de Santa Mònica quedarà configurada d'acord amb les seves idees, després de la demolició del magatzem del rei i del manteniment de l'alineació divergent de les dues fileres de cases en pro de la màxima amplària del passeig. En canvi, la Rambla de Sant Josep s'estrenyirà d'acord amb el disseny de Cermeño. Pel que fa a l'ambiciós programa per la Rambla dels Caputxins, no foren portats a cap ni l'arreglament del carrer Nou ni la plaça monumental, però aquesta darrera romangué com una idea interessant que acabaria quallant en la construcció de la plaça Reial (5).

L'endegament del Raval

Des del final de l'Edat Mitjana, el Raval era la principal reserva de sòl edificable a l'interior del recinte barceloní i, en efecte, hi havien anat a parar una munió d'institucions religioses que no podien establir-se ja dins el recinte de Jaume I. El creixement del segle XVIII exigia pensar en un aprofitament sistemàtic de les hortes per edificar habitatges i establir activitats més diversificades. A la carta d'aprovació del reglament d'obres de 1771, el comte de Riela encomanava a l'Ajuntament:

5. César Martinell: *La Plaza Real. Su prehistoria accidentada*, «Destino», 1960, n.º. 1178; Ignasi de SOLÀ-MORALES i Arantza LÓPEZ DE GUEREÑA CALDERÓN; *La plaza Real de Barcelona*, Barcelona, E.T.S.A.B., 1982.

baña és assolit a canvi de damnificar a curt termini alguns propietaris concrets. És en aquest context que cal una intervenció, i una intervenció generosa, del poder públic. I per això, el passeig pot aparèixer encara com una mostra quintaessenciada de l'art urbà barroc/classicista en el que excedeixen els enginyers militars. S'ens mostra un resultat formal desitjable i, secundàriament, les accions escaients per arribar-hi.

En canvi, en la descripció del pla per Raval el que s'ens presenta és, sobretot, un procediment per obtenir l'eixamplament de l'àrea edificada i molt en un segon terme es suggereixen unes formes. Destaca, en especial, el pragmatisme del disseny del carrer major, tant pel que fa a la seva amplada —que permet una circulació fluïda però no elements ornamentals— com pel seu desplegament longitudinal, que prescindeix de la canònica línia recta en pro d'una millor adaptació a les condicions locals. Aquí, la funcionalitat triomfa sense mediacions.

APENDIX DOCUMENTAL

Biblioteca Universitària de Barcelona: Ms. 753, 'Varia', fols. 483-486.

M.I.S. Ayuntamiento de los Señores Justicia, Regidores, Diputados y Síndicos de esta Ciudad de Barcelona:

Dn. Francisco Canals, Comisario Real por el Ministerio de Estado, con la más atenta veneración hago presente a V.S.: Que inmediato a mi casa en la calle de la Rambla de esta Ciudad se abre una grande excavación que puede ocasionarme grave perjuicio.

Con este motivo llamé al Maestro Joseph Liberòs que corre con aquella obra, y me dixo que la executaba de orden del Capitan de Ingenieros Dn. Clemente Espina, sin explicar sus facultades, la idea, ni el objeto a que se dirigía.

Al cabo de media hora bolvió el nombrado Liberòs, diciéndome que se practicaba de orden de V.S., y que Pablo Mas, arquitecto de la Ciudad, la havia trazado sobre el terreno para la variación de la alcantarilla que allí hay.

Pregunté al Cavallero Regidor Comisario de Obras, Dn. Ant(oni)o Borràs, y se sirvió insinuarme no tener entendido q(u)e se hiziese la indicada obra de orden de V.S. y q(u)e él nada sabía.

En medio de esta obscuridad de noticias se observa trabajarse en ella con ardor de cuenta de los PP. Carmelitas y de Dn. J(ose)ph de Albareda y Juan Baut(is)ta Batlle, q(u)e parece han comprado a d(ic)hos PP. unas casas en la misma calle y a cosa distante 24 varas de las mías.

Observo también q(u)e se aproxima la excavación a las puertas de mi casa y q(u)e a prolongarlas poco más imposibilitaría la entrada en ella, sin q(u)e haya precedido el menor aviso ni recado de atención, como era regular, antes de pasar a molestar ni hazer daño a los vezinos.

La voz pública es de q(u)e los PP. Carm(elita)s, vendedores, o Albareda y Batlle, compradores, havrían grangeado el terreno o porción de calle en todo el frente de sus casas con intención de alargarlas edificando hasta la línea de la nueva alcantarilla. // 483 verso //

Que el ocupar y angostar así la calle causaría sumo perjuizio a la Causa Pública no es menester encarecerlo a la vigilancia y superior comprehensión de V.S., pues se haze evidente al hombre menos sensato, siendo como es la calle de la Rambla la más espaciosa y concurrida y paseo de coches y gentes q(u)e no caben en ella en los días de fiesta.

En este concepto, yendo de aumento como va la Población, déxase bien considerar quantos menos coches y gentes caberán si en el parage de q(u)e se trata se angosta la calle en la tercera parte de su anchura.

Que estrechar así la calle sea en notorio e irreparable daño de mi casa nadie lo puede dudar ni yo mirarlo con indiferencia. Házese patente a la luz pública que mi casa quedaría arrinconada, y reducida en su frontis la vista de la calle, perjuizio enorme q(u)e no creo haya facultad en el Ingeniero Espina ni en otro alguno para causarle ni en la rectitud y zelo del Ayuntam(ien)to arbitrio para consentirlo, quando se intentase romper por los vínculos de las Constituciones Patrias y las Regias disposiciones más solemnisadas.

Se aparentará a caso q(u)e la indicada obra estaría arreglada al Plan y Proyecto q(u)e se dice haverse formado para rectificar y hermohear la Rambla y que sobre él recahería superior aprobación. Y habiendo preguntado yo sobre esto al nombrado Dn. Clemente Espina me mani-

festó un Plan en q(u)e no ví aprobación alguna, ni reconocí en él regularidad ni disposición científica plani-métrica. Y cotejado con el terreno, reparé distar la alineación obliqua con respecto al frontis de mi casa 8 y 5 varas y en el terreno (sic) indica executarse sobre 5 y 3 varas. Pero sea lo q(u)e fuere, lo cierto es q(u)e el tal plan y proyecto no se ha consultado con los Propietarios de casas, como principales interesados, para hazerse cargo en uso de su d(erec)ho de // 484 recto // las ventajas o desventajas q(u)e les podía reportar.

Tal vez se propondría a la Superioridad en términos de beneficioso al Público, y su aprobación sería, en caso de haverla, con cláusula de sin perjuizio de tercero.

Reconócese en las obras q(u)e se executan y van a executarse en la Rambla q(u)e no hay tal ornato ni beneficio público sino una a mi parecer notoria deformidad en todas partes, distantes de las reglas del paralelismo, del arte, buen gusto y decoro de esta Ciudad, q(u)e tiene la más bella proporción para hermostearse cómodam(en)te y competir con las mejores de España con utilidad de todos los habitantes y daño ninguno.

En demostración de lo q(u)e acabo de referir nótese en primer lugar la estrechez y línea del Almazén o tinglado q(u)e se construye muy a lo tosco junto al Comb(en)to de PP. Agustinos Descalzos; 2º, el rincón de la esquina de la calle de Trenta Claus; 3º, el arco fabricado en ella, siendo assí q(u)e los q(u)e existían sobre las calles del Escudillers, Boquería, Puertaferrija y calle de Sta. Ana se mandaron derribar; 4º, la línea de la Casa del Teatro; 5º, la proyectada en d(ic)has casa de los PP. Carm(elita)s; 6º, la entrada de la calle Nueva y sus esquinas, la una aguda y la otra obtusa; 7º, las dos casa de Tramullas y Fals, angostando la Rambla en aquel crucero de las cinco calles; 8º, la estrechez y reuelta de la embocadura de la del Pino, que será origen de muchas desgracias; 9º, la línea de casa de frente de Sn. J(ose)ph; y 10, la de las frente de Belén.

Estos y otros muchos defectos se presentan en el proyecto q(u)e se empieza a executar de reducir a una triste calle el único interior paseo de esta Capital, qual es la Rambla, en vez de ensancharla conforme se procura en todas las ciudades populosas, donde ocupa el más distinguido lugar la buena gobernación y policía.

La Corte nos da particular exemplo y aun preceptos con las sabias dis-

posiciones del R(ea)l y Supremo Consejo a cerca de esta // 484 verso // importancia, pues afianza en el desahogo de las calles y el continuo ensanche del paseo del Prado la comodidad y salud pública.

Se gozarían en Bar(ce)lo na estas y otras imitables ventajas y la de aumentar el casarío de q(u)e haya tanta falta en el recinto de esta Ciu(dad), dando las sig(uien)tes providencias:

Ensanche del Paseo

1. Derríbese el citado Almazén o tinglado q(u)e se está construyendo junto al comb(en)to de Sta. Mónica

2. Derríbese el nuevo arco de la entrada de la calle de Trentaclus.

3. La nueva calle q(u)e se ha abierto en el Colegio de Carm(elita)s alíniese sobre ángulos rectos saliendo a comunicarse con la calle de San. Pablo junto a la Igl(esi)a.

4. Entre la muralla vieja y la casa de Domeneco descríbase hasta la Igl(esi)a de los PP. Capuchinos la línea y ángulos correspondientes y equidistantes a la otra acera desde la Casa del Teatro a la puerta y esquina de Sn. Buen(a)v(entur)a, de tal conformidad q(u)e el ensanche de la calle o paseo forme una Plaza de figura exágona.

5. Entre los dos ángulos y frente de d(ic)ha calle nueva lábrese una fuente pública a modo de cascata, quando se quiera con sus abreadores, suministrando el agua de las Canaletas, cuia fuente sería de muchísima utilidad por carecer de ella los vezinos en aquel parage.

6. Tíranse ambas líneas y por la acera de los PP. Capuchinos en rectitud de las casas de Dn. J(ose)ph Navarro hasta unir con las nuevam(en)te construhidas delante de Sn. J(ose)ph, y en la otra acera siguiendo desde la puerta de Sn. Buenav(entur)a a la línea de casas, rompiendo por el cercado de los PP. Trinit(ario)s Descalzos y las casas de entre las calles de Sn. Pablo y del Hospital a la esquina de la casa de Renart, siguiendo las demás y la tapia de Sn. Joseph, su Igl(esi)a y hasta la casa de Amat. Con la execución de este proyecto quedaría el Paseo ensan- //485 recto// chado, hermosteado con Plazas, alamedas, fuentes y otras obras de esta clase, mediante el agua de las Canaletas, q(u)e puede elevarse más de 30 pies.

Deberían satisfacerse los daños y perjuizios q(u)e se ocasionarían al Dueño del citado Almacén q(u)e se construye junto a Sta. Mónica, sea del Rey o de particular, y al Hospital Gen(era)l como Dueño de la Casa

de Teatro p(o)r razón del Arco de la calle de Trentaclus. Igualm(en)te se deberían satisfacer los daños y perjuizios a los Proprietarios de la Casa de Domeneco, de la tapia y huerta de PP. Capuchinos, de las casas de entre las calles de Sn. Pablo y del Hospital, de las de Fals y Tramullas y demás q(u)e se comprende en esta nueva alineación. Esto es buenam(en)te y en quanto les acomode a todos y a cada uno de d(ic)hos Proprietarios y por el precio q(u)e acordasen con V.S. o la persona a cuió cargo corre la R(ea)l Comisión.

Assí, sin perjuizio de tercero ni del d(e)r(ech)o particular ni público, tan respetable, proprio y característico del esplendor de V.S. se logrará la condescendencia de los nombrados propietarios, sea a impulsos de su zelo patriótico o bien porq(u)e les tendrá muchísima cuenta a sus peculiares intereses.

Los PP. Capuchinos, p(o)r exemplo, beneficiando a 6 r(ea)ls p(o)r palmo el terreno q(u)e cedan en la parte de la Rambla, donde les sirve de poco, adquirirían a 2 r(ea)ls el palmo triplicada extensión de terreno en la parte de la calle de Aroles y la del Vidrio, donde la necessitan y les será más a proposito para amplificar el comb(en)to.

Por estas y otras semejantes congruentes razones se promoverán y conciliarán las particulares convenciones entre los cesionarios y adquiridores de los indicados terrenos y casa confinantes en la alineación de esta calle q(u)e tengo el honor de proponer reverentem(en)te al perspicaz discernim(ien)to de V.S.

El dinero q(u)e se habría de menester para ocurrir al pago de las porciones de terreno y casas q(u)e se deberían despejar podría facilitarse del producto de los Predios y sitios de casas, // 485 verso // Huertos y Almacenes q(u)e se establecen y establecerán a los mejores Postores en el terreno y arenalees de fuera la Puerta del Mar de esta Ciu(da)d, suplicando al Rey la gracia y concessión de estos valores p(ar)a invertirlos a los enunciados y otros magníficos objetos q(u)e en los fastos nacionales de esta Ciu(da)d de Bar(cele)na y en brillante obsequio de las nobles artes serían vivos testimonios y eternos monumentos de la R(ea)l Beneficencia de S(u) M(aged)stad, q(u)e D(io)s guarde.

Para aumentar el Casarío

Se podría alinear una calle frente de la de March de a 14 varas de ancho acia la Puerta de Sta. Madrona, siguiendo línea paralela con la Muralla de Tierra, dejando desde esta a las casas unas 30 varas lo q(u)e menos para sus Jardines, atravesando la calleja de Trentaclus, la calle de Sn. Pablo p(o)r la Huerta de Simón, calle del Padrò enfilando p(o)r la de la Cadena, y continuando paralelam(en)te con la misma Muralla hasta unir con la calle dels Tallers.

En esta distancia como de unas 3.000 varas de longitud q(u)e tendría la referida calle a 14 de ancho y las casas en una y otra acera sería sin duda la mejor calle de Bar(celo)na. Y con las de travezia q(u)e a su propia utilidad solicitarían abrir los Proprietarios de las Huertas, se aumentaría la Población en más de 1.200 casas con sus Jardines.

Practicada la alineación de esta Calle maior, y puestas las miras según dictare la más prudente economía, se invitaría a los Dueños de las tierras a enriquecerse con el multiplicado aprecio q(u)e dará el concepto público a los terrenos desde luego q(u)e trasluzca esta benéfica providencia.

Cada interesado por su propio negocio edificará o enagenerá el terreno. Y si alguna porción cayese en el claro de la calle alineada cuyo Dueño en manera alguna quiera enagenarlo, se le dejará a su voluntad, dando passo provisionalmente por las callejas q(u)e conducen entre las Huertas. // 486 recto //

Pero no es crehible q(u)e nadie contra su proprio interés embaraze con este u otros semejantes infundados pretextos la execución de un proyecto tan beneficioso a la causa pública: al contrario, nos debemos li-songear q(u)e todos procurarán despejar el terreno contribuyendo a porfía, y a proporción a los q(u)e más les ocupe la longitud y latitud de la misma calle, concambiando y comprándose recíprocam(en)te las pequeñas porciones q(u)e conduzcan para quadricular el sitio de cada casa, y a este effecto por el Magistrado se estimulará con expresiones de honor y gratitud a los vezinos q(u)e más se esmeren en realizar este tan universalm(en)te interesante como empresa.

Creo q(u)e desprendido del amor proprio en quanto me ha sido posible, habré desempeñado la idea q(u)e me sugirió la presisión o casualidad de este recurso para mejorar el proyecto de la Rambla ensanchán-

dola y hermoseándola a beneficio de todos los habitantes y daño de ninguno. Assí me parece que brillará el arte y el buen gusto en las obras, con comodidad de los habitantes y glorioso decoro y aplauso de V.S., se aumentarán más de 1200 casas en el recinto de esta Ciudad, adornada con d(ic)ha Calle maior y un paseo de fuentes, Alamedas y otras delicias q(u)e verdaderam(en)te podrá llamarse tal.

No recelo de la illustración de V.S. se note oficiosidad en este genuino parto de mi zelo amante del bien público, que he procurado y conseguido en diversas ocasiones y críticas ocurrencias hallándome de Personero Representante de este Común y posteriorm(en)te conforme consta y parece de los testimonios q(u)e paran en mi poder, en el de V.S. y en las Secretarías del R(ea)l Despacho.

En esta calidad, pues, y en virtud de las facultades q(u)e por varias R(ea)les Cédulas se conceden a los vezinos para proponer quanto conciban útil a la Causa pública, he anunciado a //486 verso// la Superioridad este pensamiento q(u)e represento sumisam(en)te al alto concepto de V.S. para q(u)e en su vista y mejorándolo con sus superiores luzes se sirva hazer de él el uso q(u)e estime por más conveniente y concreto a mi asumpto particular.

Sup(li)co a V.S. rendidam(en)te q(u)e con atención a todo lo expuesto se digne disponer y mandar que en la calle de la Rambla y acera de mi casa desde el Teatro a la esquina de la puerta de Sn. Buenav(entur)a no se tolere ni permita extender a fuera ningún edificio ni casa de los nombrados PP. Carm(elita)s o de sus compradores Dn. J(ose)ph Albareda y Juan Baut(ist)a Batlle; a cuió fin se expidan por providencia de buena governación los embargos y demás officios correspondientes, q(u)e es justicia que imploro y recibiré a merced de la notoria justificación de V.S.

Bar(celo)na, 4 de mayo de 1786.

Dn. Fran(cis)co de Canals